

Алла МЕЛЬНИК,
Вікторія МЕЛЬНИК

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО НАУКОВОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПИ

Висвітлено проблему формування Європейської дослідницької зони, визначено та структуровано об'єкти, цілі та предмет спільних економічних досліджень ЄС й України, окреслено організаційні форми міжнаукової інтеграції України до ЄДЗ.

Ключові слова: Європейська дослідницька зона, економічні дослідження, «нова економіка», предмет спільних наукових досліджень, організаційні форми міжнаукової інтеграції.

Постановка проблеми обумовлена низкою наступних чинників:

- 1) зростанням ролі наукових досліджень і наукового продукту в «новій економіці»;
- 2) інтеграційними процесами в Європі, що охопили наукові дослідження;
- 3) розширенням ЄС, яке матиме наслідки, що виходять за межі власне ЄС.

1. Дослідженню проблем розвитку «нової економіки» присвячена низка наукових праць вчених Заходу [2, 3, 4] і України [5, 6]. У них розглянуті сутність цього явища, характеристика основних рис «нової економіки», її проявів у глобалізованому світі. Інтеграційні процеси, що охопили сферу наукових досліджень, орієнтують на новий пласт досліджень, які ще не знайшли оцінки в сучасній науковій літературі і є предметом розгляду пропонованого авторами дослідження.

2. На рішення Європейського парламенту і Ради Європи (Брюссель, 21.02.2001 р.), яке стосується рамкової програми 2002–2006 рр. Європейської співдружності щодо досліджень і технологічного розвитку здійснюється діяльність, спрямована на створення Європейської дослідницької зони.

За визначенням, наведеним в [1:4] Європейська дослідницька зона (ЄДЗ) – відносна основа для дослідження в Європі, запропонована в 2000 р. Європейською Комісією, як центральний компонент процесу розвитку економіки, що базується на знаннях, з метою сприяння інноваціям, конкуренції і зайнятості, стабільному економічному зростанню.

Базовою програмою визначено три основних шляхи імплементації в життя Європейської дослідницької зони: 1) інтеграційні дослідження; 2) структуризація ЄДЗ; 3) посилення основ ЄДЗ.

Для прийняття рішень Європейським парламентом і Радою Європи, передбачаючи наукові й технічні потреби ЄС, для забезпечення інтеграційних європейських досліджень визначено такі пріоритетні тематичні сфери для дослідження: генні та біотехнології для здоров'я; співробітництво у сфері інформаційних технологій; нові технології, дослідницькі матеріали і нові процеси виробництва; авіація і космос; безпека харчування і ризик для здоров'я; підтримуючий розвиток і глобальні зміни; громадське і державне управління в Європейському суспільстві, що будується на знаннях [1: 13–18]. Визначено організаційні рамки таких досліджень: виконання досліджень на основі запитів керівних органів ЄС, формування і діяльність об'єднаного дослідницького центру.

Оцінюючи наукові цілі, межі та організаційні засади Європейської дослідницької зони, очевидно, можна означити новий, значно вищий щабель інтеграції, що є результатом усвідомлення учасниками Європейської співдружності значимості спільних проблем, які вочевидь через традиційні форми наукового співробітництва (конференції, семінари, обмін до-

свідом, фахівцями тощо) вже досягнути не можна. Європейська дослідницька зона – це форма організації єдиного європейського наукового простору, атрибутами якої є такі структурні елементи: дослідження та інновації; людські ресурси та мобільність; дослідницька інфраструктура; специфічна система відносин в рамках «наука–суспільство».

Означення в структурі Європейської дослідницької зони вказаних елементів виражає зміст діяльності щодо її створення та функціонування. Зокрема, «дослідження та інновації» як елемент 1 структури ЄДЗ означає, що це діяльність, спрямована на стимулювання технологічних інновацій, використання результатів дослідження, трансферт знань і технологій, розвиток технологічного бізнесу у співдружності та її регіонах. Елемент 2 – «людські ресурси і мобільність» – спрямований на підвищення кваліфікації людських ресурсів, трансферу знань між різними секторами європейської зони, підтримку розвитку майстерності, допомогу в спробі зробити Європу привабливішою для дослідників з третіх країн. Елемент 3 – «дослідницька інфраструктура» – передбачає створення інфраструктури досліджень, яку можна було б оптимально використати у європейському масштабі.

Структуризація вказаних елементів у системі єдиної Європейської дослідницької зони спрямована на створення в Європі потужнішого наукового потенціалу. Ще на Ліссабонському самміті 2001 року ЄС поставив перед собою завдання – побудувати найдинамічнішу і найконкурентнішу економіку, базовану на знаннях. Йдеться про динамічні та конкурентоспроможні наукові дослідження. З цією метою Барселонський саміт (березень 2002р.) передбачив довести фінансування наукових досліджень ЄС до 3% ВВП, що вимагатиме додаткового залучення 500 000 науковців - дослідників [7:14]. Разом з тим, за оцінкою членів Європейської комісії з наукових досліджень має місце відтік європейських науковців у США, в результаті чого у Європейському Союзі на 1000 робітників працює 5,36 дослідника, тоді як у США – 9,72 [7:14].

Базова програма становлення Європейської зони дослідження передбачає сфери наукових досліджень, в яких передбачено планомірне скорочення, а з часом і згортання досліджень [1:23] інструменти інтегрування досліджень, інструменти посилення основ ЄДЗ і правила фінансової участі у спільноті.

Зокрема, як інструменти інтегрування передбачено виконання інтегрованих проектів, участь у національних програмах, які здійснюють спільно, спільну діагностику наукових і технологічних потреб ЄС. В контексті вибору фінансового інструментарію забезпечення функціонування ЄДЗ визначено засоби бюджетних інтервенцій, умови здійснення фінансового внеску. Передбачено, наприклад, що сумарний внесок співдружності не повинен перевищувати 50% вартості інтегрованого проекту.

3. Розширення Європейського Союзу дає новий імпульс у прагненні населення країн, які матимуть з ЄС спільні кордони, наблизитися до ЄС. У Повідомленні Європейської комісії для Ради – сусідні країни: нова структура відносин із нашими східними та південними сусідами [8:3] вказано, що «країни, що матимуть спільні кордони з ЄС [зокрема Україна – А. М., В. М.], є його основними партнерами у забезпеченні обопільного збільшення обсягів виробництва, економічного зростання та збільшення обсягів зовнішньої торгівлі..., а також у сприянні обміну людським капіталом ідеями, знаннями...» [8:3].

Сказане свідчить про пряму зацікавленість ЄС в обміні результатами наукових досліджень та ідеями, також спільними дослідженнями на базі ЄДЗ. Як зазначено у 6-й Рамковій програмі наукового технічного розвитку (НТР), ЄС повинен забезпечити більшу відкритість європейської наукової сфери з метою інтегрування до неї наукових спільнот країн-сусідів, використання наукових досліджень, стимулювання інновацій і розвитку людських ресурсів та науково-дослідного потенціалу [8:14].

У свою чергу, країнами-сусідами, зокрема для України інтегрування до Європейської наукової сфери дасть змогу:

- 1) створити наукове підґрунтя для практичних дій органів влади, національної бізнесової та інтелектуальної еліти щодо досягнення економічних і соціальних стандартів, характерних для Європейського Союзу;
- 2) аналізувати стан і динаміку розвитку економіки ЄС, як інтеграційного утворення;
- 3) відстежувати результати входження в ЄС країн Центральної і Східної Європи, а також Балтії;

4) сприяти через експертні оцінки та інформування влади тй бізнесу просуванню на ко-
лосальний торговельний ринок Європейського Союзу;

5) попередити негативні наслідки формування нового Східного кордону ЄС для розвитку
бізнесу, міграційних процесів, транскордонного співробітництва, торгівлі товарами і послу-
гами, переміщення капіталу тощо.

З огляду на це важливо визначити форми організації та окреслити наукову проблемати-
ку, яку доцільно покласти в основу спільних наукових досліджень на засадах компаративно-
го аналізу, синергичного підходу, системного аналізу, і яка виражає важливі спільні інтереси
ЄС і України. Якщо попередні дослідження з проблематики інтеграційної економіки України
до ЄС, були орієнтовані здебільшого на забезпечення реалізації Угоди про партнерство і
співробітництво, то нині актуальними стають дослідження, пов'язані з співпрацею між ЄС і
Україною, як країною-сусідом.

До таких проблем, які окреслив Європейський Союз, належать: близькість і транскор-
донне співробітництво, процвітання і бідність, міжрегіональне співробітництво, розширення
внутрішнього ринку, преференційні торговельні відносини, перспективи закордонної мігра-
ції, спільна безпека, транспортна і енергетична інфраструктура, інвестиції, проблеми СОТ
[8].

Аналіз, який ми провели, дав змогу визначити мету і предмет дослідження за кожною з
окреслених проблем (табл. 1).

Таблиця 1

**Актуальні проблеми, цілі та предмет спільних економічних
наукових досліджень в умовах ЄДЗ**

Проблема	Мета дослідження	Предмет дослідження
1. Географічна близькість, транс- кордонне співробі- тництво	Розробка комплексної полі- тики, спрямованої на вста- новлення тісних зв'язків на основі співробітництва	Управління зовнішнім кордоном, транс- кордонними потоками, міграція, митні процедури, прикордонний контроль, інфраструктура на кордоні, об'єднані транспортні мережі, транскордонні еко- номічні ризики, нелегальна міграція
2. Процвітання і бідність	Створення зони спільного процвітання і стабільності, подолання причин політич- ної нестабільності та еконо- мічної уразливості	Характер розподілу прибутків (рівність і нерівність), рівень та темпи зростання ВВП на душу населення, застосування основних норм праці, зайнятість насе- лення, диверсифікація економіки на ко- ристь трудомістких секторів промисло- вості і сфери послуг
3. Міжрегіональне співробітництво (регіональне та субрегіональне)	Розвиток внутрішньо- регіональних ініціатив щодо співробітництва в широкому ряді секторів, забезпечення комплексного підходу щодо співробітництва країн - сусі- дів	Регіональне співробітництво на майбу- тньому східному зовнішньому кордоні ЄС, розвиток субрегіональних утворень (Євро регіону Буг, Карпатського європе- їону, регіонів «Верхній Прут», «Нижній Дунай», використання коштів «TACIS», INTERRECU, FARE)
4. Преференційні торговельні відно- сини	Відкриття на пан- європей- ському рівні відкритого інте- грованого ринку, збільшення привабливості України для інвесторів та зменшення її вразливості щодо зовнішніх потрясінь	Торговельна структура, «соціальні» преференції в рамках Генералізованої системи Преференцій ЄС, «Загальні + соціальні преференції», режим доступу українських товарів до ринку співтова- риства, обопільний доступ до ринку, сумісні гармонізовані правила
5. Розширення внутрішнього рин- ку	Отримання переваг від розширеного внутрішнього ринку ЄС	Спільний ринок на основі вільного руху товарів, людей, послуг і капіталу як мо- дель; наближення законодавчих та но- рмативних положень України до відпо- відних положень ЄС; ініціатива спільно-

		го Європейського економічного простору (СЄЕП) і Україна; участь у програмах ЄС з питань «захист споживачів», «політика розвитку підприємництва»
6. Перспективи закордонної міграції та руху людей	Недопущення бар'єрів для торгівлі, соціального та культурного обміну, розробка і запровадження механізмів, що дасть змогу забезпечити переміщення робочої сили згідно з потребами ринку	Моніторинг тенденцій в міжкрайній міграції, умовах спрощеного переміщення громадян України до ЄС; умови безвізового перетину кордону; нелегальний транзит; умови праці громадян України в ЄС; механізми боротьби з незаконною міграцією
7. Інтеграція до транспортної, енергетичної телекомунікаційної мереж	Створення сумісної взаємопов'язаної структури та мереж	Дослідження в рамках стратегічних програм ЄС (Трансєвропейські мережі, Галілео та інших); порівняльний аналіз інфраструктурних мереж ЄС та України; взаємозв'язок інфраструктури; дослідження, пов'язані з реалізацією регіональної програми Меда; гармонізація транспортної, енергетичної та телекомунікаційної мереж; ринки телекомунікацій України; доступ до мережі Інтернет організацій та приватних споживачів
8. Стимулювання і захист інвестицій	Створення надійного клімату для внутрішнього і зовнішнього інвестування, зменшення різниці у матеріальному добробуті між ЄС та його сусідами; сприяння передачі ноу-хау, технологій управління та підготовки спеціалістів	Національний режим для діяльності компаній, інвестиційний клімат (порівняння ЄС і України), загальна інфраструктура захисту інвестицій та шляхи її вдосконалення; корупція як бар'єр інвестування; діалог між компаніями з ЄС та України на партнерських засадах; діяльність регіональних органів, які представляють підприємців та товарно-промислові товариства ЄС в Україні; імплементація досвіду стимулювання та захисту інвестицій в ЄС в практику України.
9. Підтримка у процесі інтеграції України в СОТ	Входження України в СОТ, розширення торговельних та інвестиційних зв'язків	Моніторинг стану доступу до ринків товарів і послуг; оцінка ступеня гармонізації законодавства України з нормами та вимогами Світової організації торгівлі, дослідження стану справ у сфері захисту прав інтелектуальної власності, митно-тарифного регулювання, інвестиційного режиму, технічних бар'єрів у торгівлі, оподаткування, торгівлі послугами; технічне сприяння ЄС та підготовка спеціалістів з цих питань

Формування цілей і предмету дослідження ґрунтується на попередній діагностиці проблем.

Зокрема, географічна близькість України з ЄС створює нові завдання і можливості для ЄС та України, актуалізує низку питань, пов'язаних із транскордонними потоками й управлінням новим кордоном (Україна – ЄС). Їхні міграційна політика, митні процедури, прикордонний контроль не повинні стати перешкодою для людей і товарів, які законно перетина-

ють кордон, а також для транскордонних культурних зв'язків між людьми одного й того самого етнічного споріднення. Актуалізується питання взаємної безпеки.

Проблема процвітання та бідності обумовлена тим, що в Україні внаслідок спаду виробництва та збільшення нерівності у розподілі доходів за минуле десятиліття різко погіршилася ситуація щодо бідності та соціальної ізоляції. Якщо в країнах ЄС середній рівень номінального ВВП на душу населення становить 23,5 тис. дол., то в Україні – 855 євро [91], що дорівнює 3,4% до ВВП на душу населення в ЄС і є одним із найнижчих показників серед майбутніх країн – сусідів ЄС (рис. 1).

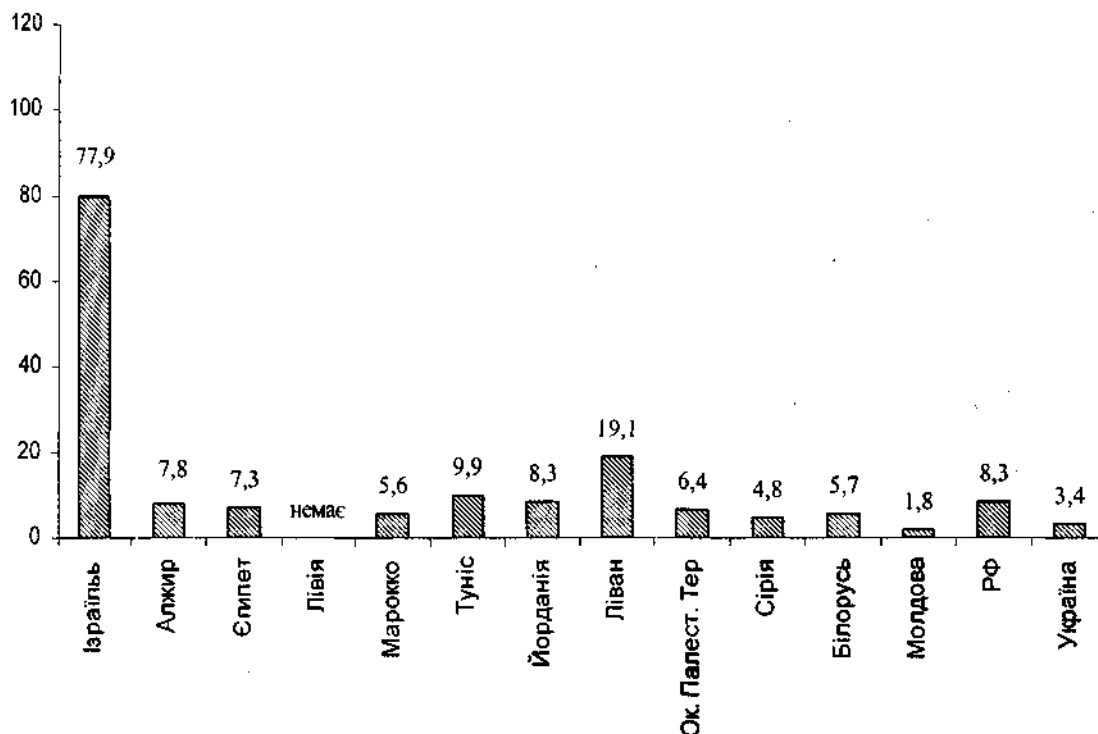

Рис. 1. ВВП на душу населення у % до ВВП ЄС.

Така ситуація призводить до ризику порушення соціально-політичного балансу, що сприймається ЄС як небезпека. Наукові дослідження мають бути спрямовані на розробку інноваційної моделі економічного зростання в Україні, пошук варіантів активізації торгівлі між ЄС та Україною, диверсифікацію економіки на користь трудомістких секторів провислості та сфери послуг, які б забезпечили високий рівень зайнятості.

На майбутньому новому кордоні ЄС – Україна вже нині є тісне міжрегіональне співробітництво, орієнтоване на традиційні напрямки торгівлі та інвестицій. Щоб полегшити наслідки введення візового режиму, варто науково обґрунтувати механізми виробничо-інвестиційної (відтворювальної) моделі співпраці між Україною і ЄС за сучасних умов, особливо між прикордонними територіями. Особливої уваги заслуговує дослідження перспектив міжрегіональної кооперації в контексті досвіду і розширення ЄС, що дало б отримати геополітичний, геоekonomічний, інтеграційний, макроекономічний та інфраструктурний ефект [10].

Основним компонентом ринкової інтеграції є більш відкриті торгові відносини, що актуалізує проблему преференцій. Нині Україна вже користується загальними преференціями ГСП ЄС щодо майже всіх 92 із 96 груп товарів комбінованої номенклатури. Після поширення на Україну «соціальних» преференцій рівень товарів щодо 92 груп зазначених товарів буде знижуватися ще на 5%, що дозволяє суттєво підвищити їх конкурентоспроможність на ринку співтовариства і сприятиме зростанню обсягів експорту. Застосування схеми «загальні преференції + соціальні» дозволить знизити митні тарифи ЄС загалом на 8,5%, що по суті створить режим майже вільного доступу українських товарів до співтовариства при нульових (або близьких до нульових) імпорتنих тарифах.

Угодами про партнерство і співробітництво передбачено створення зон вільної торгівлі з Україною, проте не наведено графіка їх створення. Спільне наукове обґрунтування цілі та критеріїв оцінки їх досягнення, визначення послідовності економічного зближення, посилення торгової інтеграції до ЄС нині є невисокою порівняно з іншими країнами, яким відведено статус сусіда ЄС (рис. 2).

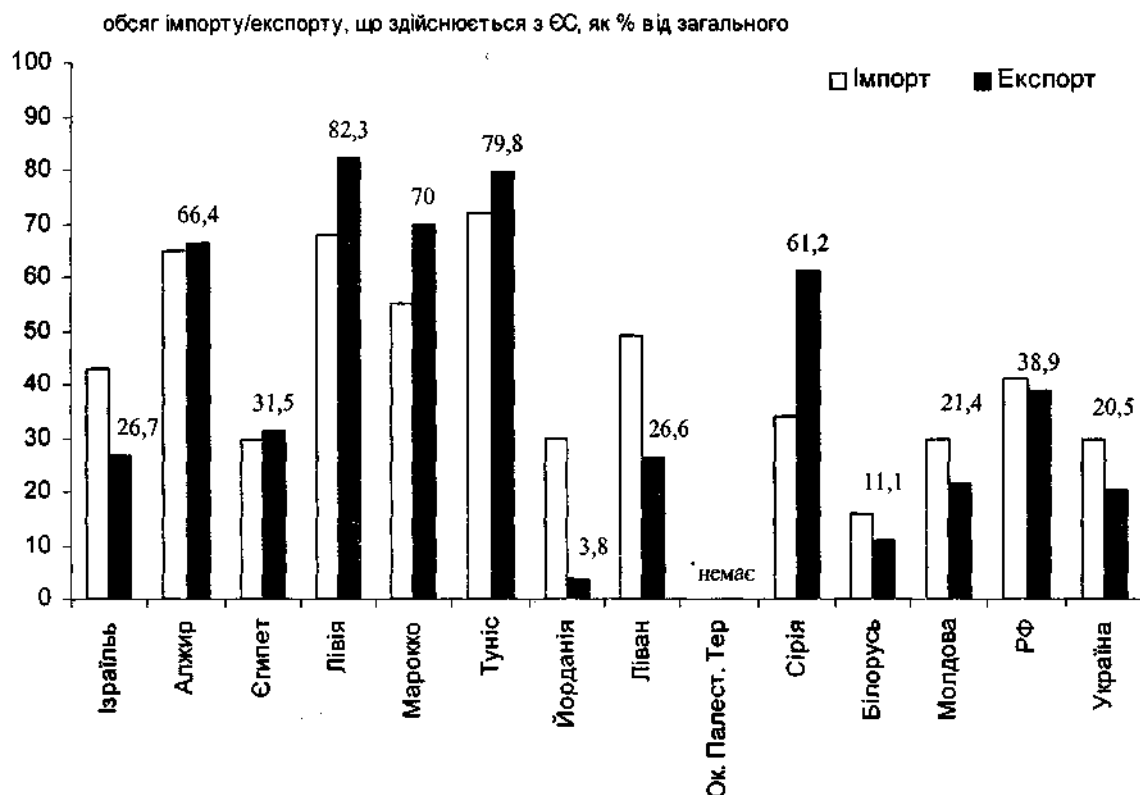

Рис.2. Торгова інтеграція до ЄС.

Доступ України, як і інших країн – майбутніх сусідів, до розширеного ЄС та отримання переваг від розширеного внутрішнього ринку ЄС вимагає застосування спільних правил і стандартів. Законодавство ЄС, яким було створено спільний ринок, може бути моделлю для України при подальшому здійсненні інституційних та економічних реформ. Угодою про партнерство і співробітництво було визначено порядок наближення законодавчих та нормативних положень до відповідних положень ЄС. В Україні досягнуто хороших результатів у сфері гармонізації національного законодавства з нормами та вимогами Світової організації торгівлі, забезпечується графік введення в дію пріоритетних проектів, визначено організаційні аспекти вступу України до СОТ у Програмі заходів щодо завершення вступу України в СОТ. Подальшого наукового обґрунтування вимагають питання щодо участі в програмах ЄС, зокрема з таких питань як захист споживачів, природоохоронні заходи, стандарти.

Особливої уваги потребують дослідження процесів формування спільного європейського економічного простору (СЄП), оцінки сильних і слабких сторін України на шляху до входження до нього.

Об'єктом спільних наукових досліджень мають стати питання руху людських ресурсів, враховуючи спільні тенденції щодо старіння населення та погіршення демографічної ситуації, а також наслідки глобалізації. Для ЄС й України актуальними є розробки щодо побудови механізмів переміщення робочої сили згідно з потребами ринку. Україна, яка має найвищий від'ємний показник середнього темпу зростання населення (- 0,8%), залучена в міграційні процеси між ЄС і третіми країнами. В 2000 р. питома вага іммігрантів з України, Білорусі та Молдови в загальному числі осіб, які іммігрували з Південного Середземномор'я, західних нових незалежних держав і Росії до 15 країн – членів ЄС (1490891 осіб) становила 2,2%

[11]. У 2001 р. в загальному числі іноземних громадян, які мешкають на території 15-ти країн – членів ЄС (13032387 осіб) дорівнювала 1% [12]. Елементом спільних наукових зусиль має стати прогноз наслідків міжкраїнної міграції на ринок праці в ЄС та в Україні.

Розширення Європейського Союзу на схід актуалізує проблему сумісності та взаємопов'язаності інфраструктури і мереж з його східними сусідами, зокрема з Україною. Нині здійснюється співпраця з питань реформування газотранспортної системи України, відновлювальної енергетики та енергоефективності, поліпшення системи обліку на українському оптовому ринку електроенергії, гармонізації законодавства в галузях енергетики та транспорту, виконується Програма створення та функціонування національної мережі міжрегіональних транспортних коридорів. У рамках міжрегіональної програми технічної допомоги передбачено реалізацію трьох проектів щодо транспортного коридору TRACECA, одним з яких є Проект ЄС «Багатомодульні контрольні термінали на українсько-молдавському кордоні [13]». У рамках даного проекту здійснюватимуться дослідження двох типів: 1) аналіз ситуації та інфраструктури на всіх міжнародних шляхах та залізничних пунктах прикордонних переходів; 2) транспортний прогноз на найближчих 20 років.

Враховуючи оцінку стану виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС [14:9], наукові дослідження слід зосередити на проблематиці продовження співробітництва у сфері транзиту газу та нафти, збільшення присутності України в європейських транспортних інституціях, питаннях безпеки, зокрема морського та повітряного транспорту. З огляду на вироблення державної політики заслуговує на увагу наукова оцінка гео економічного ефекту розбудови транспортних коридорів, зокрема визначення можливих полів економічного зростання в Україні.

Незважаючи на позитивні зрушення у збільшенні внутрішніх і зовнішніх інвестицій в економіку України, проблемами їх стимулювання і захисту залишаються актуальними. Загальні потоки ПІІ в Україну в середньому за 1999 – 2002 рр. склали трохи більше 0,5 млрд. дол. США. Частка України у припливі світових іноземних інвестицій у середньому за 1998 – 2001 рр. була 0,1%. Не перевищила 0,1% і частка України в 2001 р. у світовому фонді внутрішніх іноземних інвестицій. З огляду на це потребує наукового аналізу низка чинників, що є бар'єрами стабільнішого клімату для внутрішнього і зовнішнього інвестування, наукового обґрунтування змісту взаємозобов'язуючих положень, які запроваджували національний режим для діяльності компаній.

Запорука розширення торговельних та інвестиційних зв'язків України з ЄС – її членство в СОТ. Об'єктом наукових обговорень з наступною розробкою рекомендацій урядовим структурам повинні стати в найближчий час митно-тарифне регулювання, технічні й економічні бар'єри в торгівлі, оподаткування зовнішньоекономічних операцій, торгівля послугами, економічна база та інституційне середовище.

Окрема проблема – спільні міжнаукові дослідження стану і динаміки економічного та соціального розвитку по обидва боки нового Східного коридору ЄС, який формується. Вихідною точкою розв'язання цієї проблеми має стати науковий моніторинг рівнів регіонального розвитку прикордонних територій.

Окремий аспект обговорюваної проблеми – організаційні форми міжнаукової інтеграції України до ЄДЗ. До них слід відносити:

1) організаційні форми наукових досліджень у рамках проектів ЄС в Україні. Це семінари, «круглі столи», огляди, спільні аналітичні записки, міжнародні конференції;

2) спільні доповіді про виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, про реалізацію документа «Розширена Європа – сусідні країни» та ін.;

3) теле-відеодіалоги, які широко практикуються в країнах ЄС. Найактуальнішими сферами дискусій могли б стати: результати розширення ЄС, безпека, міжкраїнна міграція, соціальний статус іммігрантів тощо;

4) конкурси інвестиційних проектів із представленням пропозицій науковців вищих навчальних закладів і консульства країн ЄС в Україні;

5) підготовка і видання спільних наукових праць: монографій, наукових збірників за означеною вище проблематикою;

6) незалежна експертиза з боку українських вчених зарубіжних проектів, які виконують в Україні за кошти міжнародних організацій.

Належний ефект міжнаукової інтеграції в дослідженні економіки можна отримати, застосувавши міждисциплінарний підхід та опираючись на співставну інформаційну базу, що є окремою проблемою і може стати об'єктом подальших наукових розвідок із зазначеної проблематики.

Література

1. A new Framework Programme for European Research. Luxemburg: Office for official Publications of the European Communities, 2001.
2. Jochen Rupre. Der Lernende Unternehmer. Lcicht sich Untemehmertum: Einheit von Wissen und Handeen. – p. 21.
3. Kely, K. «New rules for the new economy». Wired magazine. September. United states, 1997.
4. Drucker P. Novu' reality. –Manadment Press Praha: 1995.
5. Савельєв Є. В., Куриляк В. Є. Нова економіка і моделі її формування в Україні.// Журнал Європейської економіки. Том 1. № 1. Квітень. 2002. С. 25–37.
6. Кривенко Л., Кривенко С., Милошко В. Генерація нових знань и информатизация – ключевые детерминанты «новой экономики». / Вісник ТАНГ. 2002. – № 8–2. – 2002, С. 39–43.
7. Європа стурбована перетіканням мізків за океан.// Євробюлетень. 2003. – квітень.
8. Повідомлення Європейської комісії для Ради та Європейського парламенту «Розширена Європа – Сусідні країни: нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами.» Брюссель. 11. 03. 2003 р.
9. WDI 2002. Світовий банк за розрахунками комісії. МВФ (ВВП на душу населення). Дані наведено за 2001 р.
10. Мельник В. В. Міжнародні кооперування і кооперація як одна з домінуючих форм міжнародних економічних відносин в умовах глобалізації. / Вісник ТАНГ. – 2002 р.
11. Джерело: Бюро Eurostat. Дані за 1999 р.: Бельгія, Данія, Франція, Італія. Дані за 1998 р. Греція.
12. Джерело: Бюро Eurostat. Дані за 2000 р. Бельгія, Італія, Австрія, Португалія, Іспанія, Великобританія. Дані за 1999 р.: Франція. Дані за 1998 р.: Греція.
13. Матеріали офіційного сайту Представництва Європейської комісії в Україні. <http://www.delukr.scs.eu.int/ua>.
14. Спільна доповідь про виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС.// Євробюлетень. – 2000. – квітень.

Редакція отримала матеріал 1 серпня 2003 р.